

La fonamentació existencial de la col·lectivitat

F. Xavier Vall i Solaz
Universitat Autònoma de Barcelona
Grup d'Estudis de Literatura Catalana Contemporània

1. Introducció

En la filosofia, la tendència hegemònica és l'essencialista.¹ Predomina també en el pensament identitari català, amb propensió idealista, malgrat importants aportacions positivistes, entre les quals destaca *Lo catalanisme* (1886), de Valentí Almirall. Les filosofies existencials pretenen superar justament l'idealisme i el positivisme des de la fenomenologia.

El seu ascens, que culmina a la postguerra, va contribuir a la fonamentació de la qüestió nacional en categories com "existència" (*Dasein* i *Existenz*), "situació," "estranyesa," "llibertat," "altre," "compromís..." Heidegger va ressaltar l'*In-der-Welt-Sein* i el *Mitsein*. Segons emfatitza Jaspers, les situacions límit (*Grenzsituationen*) ens formen. Per a Sartre, com que l'existència precedeix l'essència –principi negat per altres autors considerats "existencialistes," la majoria dels quals refusen l'apropiació sartrina de la tradició existencial–, l'home es fa, condemnat a una llibertat associada al compromís.² Per tant, el caràcter s'anirà construint en relació amb la nacionalitat, però no d'una forma preconcebuda, sinó segons la interacció de l'individu amb l'entorn.

Beauvoir, en l'article "L'existencialisme et la sagesse des nations" (1945), que intitula el llibre en què es recull (1948), va argumentar, com Sartre (1996, 24-25), que la saviesa popular ja havia recollit algunes evidències remarcades per l'existencialisme. A més, les fonts del pensament identitari poden procedir de diversos camps: la filosofia, la política, la història, l'economia, l'antropologia, la sociologia, la psicologia, la filologia... D'altra banda, els autors qualificats d'"existencialistes" tendeixen a accentuar, per motius personals i la incidència d'esdeveniments històrics (particularment, la II Guerra Mundial i la pugna entre el capitalisme i el comunisme), l'afany de transcendir l'esfera individual envers la col·lectiva, confluint amb altres corrents ideològics. Aquest depassament, en què s'emmarca la qüestió nacional, és, però, ben problemàtic.

Ens podríem remuntar a les conflictives relacions de Kierkegaard amb la societat danesa. Cal destacar també les de Heidegger i Jaspers amb Alemanya, marcades per la provada col·laboració del primer amb el nazisme i la ferma oposició que hi va manifestar el segon, que fins i tot, es va establir a Suïssa i va renunciar a la nacionalitat alemanya.³

¹ L'article desenvolupa la meua intervenció «Discursos existencials sobre la col·lectivitat», en el col·loqui de 25è Col·loqui Germanocatalà: La batalla de les identitats: Discursos de centre i perifèria, celebrat a Bamberg del 21 al 24 de setembre de 2016. Se n'ha publicat un resum a <<http://katalanistik.de/ca/katalanistentag/25-bamberg-2016>> [31-8-2016, data en què es va cloure la recerca per al present article]. Com la noció d'*essència*, el terme *essencialisme* –igual que *idealisme*, amb el qual no sempre coincideix–, pot prendre diversos significats o connotacions. De fet, a diferència d'*existencialisme*, no se sol usar per designar un corrent, justament perquè és la forma no marcada. La discussió sobre si s'és *essencialista* o no pot esdevenir, però, com veurem, força bizantina.

² Sartre va reformular el concepte d'*engagement* (Baty-Delalande). També es documenten ben abans diversos usos en català del verb *engatjar* i del substantiu *engatjament*. L'impacte de la concepció sartrina del *compromís* va ser, però, considerable (Vall i Solaz 2000).

³ Heidegger tenia previst de donar conferències a l'Estat Espanyol a començament dels quaranta, però va demorar-les tant que les va impedir la fase final de la II Guerra Mundial (Safranski, 372). Jaspers, en una

Sartre, si bé, juntament amb Beauvoir, havia caigut en una visió hispànica força tipista (Vall i Solaz en curs de publicació), va saber aplicar el compromís anticolonial a l'interior de França. Va prologar *Le Procès de Burgos* (1971), de Gisèle Halimi (Sartre 1976), prefaci publicat en traducció catalana de Lluís Creixell a Perpinyà per l'Esquerra Catalana dels Treballadors (Sartre 1973; Carod-Rovira; Capdevila).⁴ Va impulsar un número de *Les Temps Modernes* dedicat a les "Minorités nationales en France," 324-326 (agost-setembre 1973), amb una completa anàlisi del "conflit linguistique" i les "revendications culturelles" a la Catalunya Nord pels sociolingüistes Domènec Bernardó i Bernat Rieu, el qual va gaudir d'una àmplia difusió (Cahner 1980). A més, tot i vedar l'edició dels seus llibres a les dictadures ibèriques, va permetre que la seva autobiografia *Les mots* (1964) es publicqués l'any següent en català a l'editorial Proa, inaugurant la col·lecció "La Mirada," traduïda per Josep M. Corredor i Pomés (Vall i Solaz 1990, 89, 106, 917 i 924; Oliver 2003), abans que cap altra versió peninsular, com en remarca la faixa.⁵

A diferència de Sartre, l'algerià Camus, que diluïa la seva ascendència menorquina en estereotips espanyols i fins i tot específicament castellans (Vall i Solaz 1996 i en curs de publicació i els estudis que s'hi citen), es va mostrar menys sensible envers les nacions oprimides pels Estats, encara que va col·laborar en una traducció de poemes de Joan Maragall al francès, signada amb Pere Pagès ("Víctor Alba"), i en altres iniciatives catalanes, a més de mantenir correspondència amb autors catalans (Vall i Solaz en curs de publicació). Arran de l'ambientació hispànica de la crítica al totalitarisme en la seva peça *L'état de siège* (1948), Camus (389-396) va defensar el seu arrelat antifranquisme contra Gabriel Marcel, que el 1968, en una conferència a l'Institut Francès de Barcelona, va manifestar, que, en veure ballar sardanes sortint de missa de la catedral d'aquesta ciutat, va tenir la sensació que encara existia el "contento," condescendent envers el franquisme i aliè al caràcter reivindicatiu podia tenir aquest acte folklòric.⁶

No puc entrar més a fons en les actituds d'aquests i d'altres pensadors afins a l'existencialisme davant el fet nacional, però no incideixen tant com l'aplicació de les seves teories generals. En aquest article s'analitzaran alguns autors catalans que, sense considerar-se plenament existencialistes, tendeixen a plantejar la qüestió identitària existencial-

carta a Josep Palau i Fabre datada a Basilea el 6 d'abril de 1949, va declinar de signar un manifest contra el franquisme impulsat per aquest escriptor català i Albert Camus, argumentant: "Seiz 1914 verwigere ich meine Teilnahme an politischen Erklärungen. Die begründung würde etwas umständlich werden und zu weit führen. Bitte, gestatten Sie mir, dass ich sie in diesem Briefe unterlasse" (Fundació Palau, D.11629).

⁴ Van elogiar la posició sartriana Oriol Pi de Cabanyes (1980) i Lawrence, la dona de l'escriptor Lluís Ferran de Pol, que va adduir una traducció gal·lesa d'un assaig de Sartre publicat en el butlletí d'ETA *Zutik* 61 (1971), que correspon a les versions castellana i basca del pròleg esmentat. En canvi, Raimon Galí (1980) va precisar que no calia llegir aquest text "per a saber bé que la llibertat social i la nacional són inseparables." Arran d'una antologia de textos de Sartre (1982), Galí (1982), a més de retreure deficiències de l'edició de Maria Aurèlia Capmany (es conserva un retall de l'article en el seu fons de la Universitat Rovira i Virgili, A1.1/3.34), va arremetre contra "el tòpic ensopit de l'«intel·lectual compromès»," contraposant-hi els *Quaderns de l'Exili*, que havia impulsat i s'acabaven de reeditar. Ella (1982a, 1983) li va replicar amb no menys duresa. Jordi Cerdà ha estudiat la influència en Agustí Bartra de l'"Orphée noir," prefaci de Sartre a l'*Anthologie de la nouvelle poésie nègre et malgache de langue française* (1948), de Léopold Sédar Senghor. L'article de Sartre (1968) "La nationalisation de la littérature." *Les Temps Modernes* 2 (1-1-1945): 193-211, no aborda gaire la qüestió identitària.

⁵ Es va suscitar una polèmica amb l'editorial per l'alteració de la traducció pel corrector (Vall i Solaz 1990, 112 i 926-927; Bacardí 226-230).

⁶ "Conferència de Gabriel Marcel sobre "El teatro y la filosofía." *El Noticiero Universal* 25651 (13-11-1968): 24, i "Conferència (Gabriel Marcel)." *Destino* 1626 (30-11-1968): 59. En canvi, Marcel, amb Maurice Merleau-Ponty, entre d'altres, havia protestat pels bombardeigs franquistes ("Un manifeste de catholiques français sur le bombardement de Guernica." *Agence Espagne* 115 (7-5-1937): 9.

ment: Manuel de Pedrolo (L'Aranyó, 1918 – 1990), Maria Aurèlia Capmany (Barcelona, 1918 – 1991),⁷ Joan Fuster (Sueca, 1922 – 1992) i Josep Maria Castellet (Barcelona, 1926 – 2014). Tots ells han estat bastant estudiats i se'n coneix força tant la relació amb l'existencialisme com el pensament polític.⁸ Els analitzaré per ordre cronològic, centrant-me en l'obra assagística, sense entrar en la projecció de les concepcions nacionals en altres gèneres. Confio que aquesta mostra, per bé que no pretén ser canònica ni prou representativa, permetrà d'il·lustrar força diversos aspectes del tema des de distintes actituds polítiques. De totes maneres, es podrien abordar molts altres autors que plantegen també existencialment aspectes nacionals, no necessàriament per influència existencialista.⁹

2. Manuel de Pedrolo

Segons recorda Pedrolo (1998, 135-136), ja “d'adolescent” el “fascinava l'obscuritat de molts filòsofs,” com després li va provocar “suades hivernals” contemplar Heidegger “destralejar a l'esquerra i a la dreta per tal d'obrir-se un camí en la selva que es tornava a tancar darrera seu,” sense “treure l'entrellat del ser, potser perquè li sobrava temps, però bé el necessitava per a l'existent que era un «estar».” Els poemaris *Ésser en el món* (Pedrolo 1948) i l'inèdit *Ésser per a la mort* (1949) (Pedrolo 1996, 149-203) tenen títol heideggerià, si bé encapçala el primer apartat del segon una citació de *La nausée*, de Sartre. Pedrolo (1997, 114) va comparar aquesta novel·la amb *Lázaro calla*, de Gabriel Celaya, en una carta que li va escriure el 26 de gener de 1950, bo i remarcant, però, que “la corrient existencial en literatura” no va començar amb Sartre, sinó que es remunta a autors com Kafka, el món del qual trobava més dens. A aquesta primera lectura sartriana, va seguir el cicle narratiu *Les chemins de la liberté* (Coca 1973, 45). Segons Pedrolo (1997, 142) confessa en una carta del 21 de maig de 1951 a Ricardo Orozco, encara no n'havia llegit el teatre, per bé que ja n'havia comprat *Les mains sales*.

El 6 de març de 1954, en una carta a Maurici Serrahima (Pedrolo 1997, 220 i 291), acceptava el qualificatiu d'“existencialista” només en part (igual que en altres escrits), precisant que el seu existencialisme “no s'assembla gaire al de Sartre!” i es declarava zolià. En una altra, de 30 de setembre, considerava, a diferència del seu corresponsal, que l'existència precediria l'essència, però, discrepava també de Sartre dubtant que aquesta sigui real.

El 1956 Joan Garrabou li va enviar *Le mur* (Ferré Trill 2015b, 46) i fins al 1959 no va abordar *L'être et le néant*, que, com va reconèixer el 29 d'agost a Rafael Tasis, no li va causar bona impressió:

Estic llegint ara *L'être et le néant*, obra que encara no coneixia de primera mà, però la veritat és que em pregunto si valia pena. No és que no sigui interessant, fins i tot apassionant en determinats moments, plena de suggerències que t'arrossegueu, però quin llenguatge, Déu meu, quines complicacions innecessàries per fer-se el savi! En surto cada dia amb les mans al cap, cosa que no m'havia passat ni llegint Heidegger, el *Ser i temps*, del qual també es porta l'oli, però allí hom comprèn la necessitat d'aquesta cuina, mentre que l'obra de Sartre és una mena

⁷ Per tant, no trigarà a celebrar-se el centenari del naixement d'aquests dos escriptors.

⁸ S'ha suggerit la incidència de l'existencialisme en diversos autors catalans, també pel que fa al pensament identitari, però no em consta que s'hagi estudiat monogràficament aquesta línia apuntada ja per Vall i Solaz 1990, 240-243, 386-403, 972-973 i 1014-1018, i Vall i Solaz 2000.

⁹ P. ex., m'ocuparé de Josep Ferrater Mora en un article en curs de publicació en *Zeitschrift für Katalanistik* i d'Humbert Pardellans, escriptor d'Estat Català refugiat a França força receptiu a l'existencialisme, en l'estudi introductori d'una antologia dels seus assaigs i narracions.

de gran masturbació mental. Compreneu ara l'arronsament d'espatlles amb què contestà el filòsof alemany quan algú, algun periodista em sembla, va preguntar-li què pensava de Sartre com a filòsof (Pedrolo 1997, 475).

En canvi, li plaïa l'aplicació sartriana a la literatura de la noció de situació límit, si bé Pedrolo (1958) tenia en compte també altres opcions de plasmació literària d'aquest concepte que Jaspers havia usat en la filosofia. La poesia, el teatre i les narracions pedrolians, influïts per l'existencialisme sobretot a l'inici (Vall i Solaz 1992; Rosselló; Verjat; Ferré Trill 2007) i amb una certa evolució del predomini de l'àmbit individual al col·lectiu, que pot recordar les trajectòries de Camus i Sartre (Martí-Olivella), reflecteixen ja la societat catalana. Se n'ocuparà de manera més explícita, però, en la mesura que ho permeti la censura, el Pedrolo articulista (Arbonès 1994) i dietarista, que anirà prenent protagonisme.

Fins al 1974, no va aconseguir-ne d'editar el primer recull d'articles, *Els elefants són contagiosos*, títol, pres d'un proverbi superrealista de Paul Eluard i de Benjamin Péret, que havia donat ja a un dels escrits que s'hi apleguen, publicat en *Tele/Estel* 186 (15-5-1970): 32-33 (Pedrolo 1974a, 143-152).¹⁰ Entre moletes altres obres, havia presentat a la censura altres llibres d'assaigs: el 1966, *Cartes de Catalunya*; l'any següent, *El silenci i la mentida* i *Notes civils* i, el 1969, *Articles* (Cisquella, Erviti & Sorolla; Hout, 146 i 153-157; Moreno i Bedmar; Clotet & Torra, 118-120, 166-167 i 195-196; Feldman & Foguet, 139-172). Com va remarcar Pedrolo mateix (Beneyto, 257), es dona la paradoxa que no s'autoritzen articles ja publicats quan s'apleguen en forma de llibre. Diversos treballs (Johnson; Ferré i Trill 2005-2006, 2009, 2015b; Poveda 2008, 2009) s'han ocupat ja del tractament pedrolà de la qüestió nacional, present en bona part dels seus assaigs.

En el pròleg del llibre *A casa amb papers falsos*, Pedrolo (1981, 5-6) es defineix com “un narrador al marge dels partits i que més d'una vegada ha declarat la seva repugnància a entrar en el joc de la política activa,” mogut solament per “una necessitat de justícia i de llibertat,” que implica la “lluïta per a l'alliberament dels pobles.” No pretén que els articles siguin “prolegòmens a una teoria de les nacionalitats, puix que no foren escrits amb cap propòsit doctrinal, amb cap afany de sistematització, sinó, sovint, en resposta a la provocació de les circumstàncies,” encara que creu aportar “elements aprofitables” per a bastir-la.

En “Cultura, llengua i tradició,” publicat en *Pont Blau* 116 (setembre 1962): 226-230, amb el títol de “L'escriptor i la seva cultura,” Pedrolo (1974a, 12-13), promou la “semblança” dels “homes de totes les latituds,” sotmesos als mateixos “problemes bàsics i ineludibles: l'amor, la mort, el dolor, el sexe, la por...,” però no renuncia a la varietat cultural de respostes a aquestes situacions límit, que contribueixen al “coneixement de l'home” i del món. D'altra banda, no podem alienar-nos del marc cultural en què ens hem format, si bé cal transformar-lo. A més, és indissociable de la llengua, “que determina costums i actituds, crea facetes de pensament que enriqueixen el patrimoni humà i fan de l'home allò que és i, de la seva cultura, una experiència sense repetició possible” (Pedrolo 1974a, 13-14). En consonància, l'artista i l'intel·lectual aspiren a “realitzar-se,” amb el benentès que “hom només pot afirmar-se d'una manera suficient –universalment i tot– a través de la pròpia cultura,” i a “proporcionar un demà a la interpretació del món privativa del geni del seu poble” (Pedrolo 1974a, 16-17).

En l'article “Ésser lliure.” *Serra d'Or* V/3 (març 1963): 15-16, s'atribueix la proliferació d'escrits sobre el tema a la manca de llibertat.¹¹ A més, emmarca la qüestió en

¹⁰ En el llibre, figura la procedència dels textos. Val a afegir que es va reproduir un fragment de “Què en volem fer” en les revistes de l'exili *Tribuna*, de París, 53 (setembre 1963): 3, i *Ressorgiment*, de Buenos Aires, 566 (setembre 1963): 9083-9084.

¹¹ Les variacions del capítol de llibre no són molt rellevants. Ressalta l'addició de l'esment de *Monsieur*

una explicació evolucionista de l'“hominització,” recurrent a Theilard de Chardin (Pedrolo 1974a, 39-40), potser perquè, tot i no compartir-ne el cristianisme, era un referent en voga. Es podrien adduir molts d'altres, com *Escape from Freedom* (1941), d'Erich Fromm, si bé encara no s'havia traduït al català.

De totes maneres, Pedrolo (1974a, 36) reivindica que l'existencialisme “no està tan desacreditat com de vegades se'ns voldria fer creure, ja que, ara per ara, és potser l'única doctrina filosòfica i humanista coherent que la nostra època ha aconseguit de bastir.” Alguns aspectes es podrien remuntar a Kierkegaard i s'hi cita Heidegger (Pedrolo 1974a, 36), matisant-ne l'ateisme. S'hi al·ludeix, però, a la font principal introduït amb l'expressió “per dir-ho amb termes sartrians” la citació “ésser alguna cosa que es llança cap el futur” (Pedrolo 1974a, 37). Encara que no s'hi precisa, prové de *L'existencialisme est un humanisme* (Sartre 1996, 30). De fet, la frase següent parafraseja també aquesta llibre: “Ens escollim i escollim, doncs, els altres”/“chacun d'entre nous se choisit [...] en se choisissant il choisit tous les hommes” (Sartre 1996, 31-33). De totes maneres, Pedrolo podria tenir present altres obres sartrianes, particularment *L'être et le néant*. En tot cas, abunden en l'article categories que Sartre fa seves: la “condició humana,” expressió que intitula la cèlebre novel·la d'André Malraux publicada el 1933; els “límits” (Arbonès 1980); l'“elecció” irrenunciable i l'“angoixa” consegüent, fonamentals ja en Kierkegaard; l'autenticitat, concepte també al gust d'aquest autor i d'altres, com Heidegger; la “mala fe,” en el sentit d'“autoengany”; la negació d'uns valors o un “ordre” “*a priori*,” la llibertat, amb la paradoxa d'estar-hi “condemnants,” perquè “no som lliures d'ésser lliures;” la implicació en l'alliberament propi (“ser llibertat”) i el dels altres; la dignitat; la responsabilitat; el “compromís;” “el projecte de ser home,” i “som el nostre esdevenir...” (Pedrolo 1974a, 35-41). Fins i tot la citació de Kant (Pedrolo 1974a, 38) coincideix amb la de *L'existencialisme est un humanisme* (Sartre, 1996, 71).

En aquest text de Pedrolo i en Sartre, destaca, igualment, el tema de l'alteritat, que es desenvolupa en bona part dels articles del recull i remarca el títol del llibre *Algú sota l'altre* (1987). La idea d'autenticitat hi reapareix també: “Existir no és merament el fet de viure, en brut, sinó una actitud. Personal i col·lectiva. I volem, ho volen molts, que sigui autèntica” (Pedrolo 1974a, 62). Més en general, la base filosòfica i el vocabulari confereixen un aire existencialista a articles dels diversos reculls.

Un punt de coincidència amb Sartre és també l'anticolonialisme, que intitula les *Cròniques colonials* i les *d'una ocupació* (reunides en Pedrolo, 2007) i que ja es formulava en articles anteriors. En una entrevista amb Baltasar Porcel publicada en *Serra d'Or* 124 (gener 1970): 23-27, Pedrolo (1974b, 100), reclamava tant l'abolició de “l'explotació de l'home per l'home” com la “d'un poble per un altre poble.” Troba un contrasentit que es pugui pretendre ser d'esquerres i fer “costat als imperialismes culturals i idiomàtics dels «Estats tradicionals»” (Pedrolo 1998, 190). Com va remarcar en l'article “Nacionalisme versus Independència.” *Avui* 2696 (24-1-1985): 9, el primer només té sentit com a reivindicació transitòria:

El nacionalisme només és positiu, només té una justificació, *circumstancialment*, quan un poble necessita apurar els extrems de la seva consciència col·lectiva i exaltar els seus valors per tal de fer pinya a l'hora de combatre l'enemic que l'ataca o d'allunyar l'ocupant que l'obliga amb el seu “fet consumat.” Un cop passat el perill o alliberat el país, el nacionalisme és un sentiment negatiu. Es converteix

Teste, de Paul Valéry (Pedrolo 1974b, 40). L'article recorda força les “notes” “De la llibertat” (Pedrolo 1977, 103-109) del filòsof Carles Puiggalí, protagonista de *Les finestres s'obren de nit*, novel·la datada “desembre de 1955 – gener de 1956” i publicada el 1957 a Palma, per l'editorial Moll.

en xovinisme que menysprea tot allò que no pertany a la seva comunitat o, pitjor encara, dreça un poble que, amb pretensions d'exemplaritat surt on calgui a apoderar-se d'allò que no és seu i a humiliar els altres en nom de la seva superioritat. (Pedrolo 2000, 157)

3. Maria Aurèlia Capmany

Només uns mesos més jove que Pedrolo, Capmany també va declarar reiteradament l'admiració per l'existencialisme, ben present en la seva obra (Vall i Solaz 1990; Julià; Vilafranca; Godayol, 2007, 2013a, 2013b, 2016ab; Palau; Toda i Bonet 2009). Descendent de folkloristes (neta de Salvador Farnés i filla d'Aureli Capmany) i bona coneixedora de la tradició popular, que valora i imbrica amb la culta (Capmany 1976), pot il·lustrar especialment la subordinació del pintoresquisme a l'evolució de la humanitat (Capmany 1965).

Havent-se format a l'Institut Escola i matriculat a la Universitat Autònoma de Barcelona durant la República, el 1942 es va llicenciar en filosofia en la universitat franquista. Tot i predominar-hi l'escolàstica, va tenir com a professors Zubiri i un estudiant de Friburg interessat en Heidegger (Capmany 1997, 481-483; Pons 73-92). A la solapa de *Necessitem morir* (Capmany 1952), entre les seves "predileccions," esmentava Camus, de qui es va ocupar en diversos articles i a qui va escriure.¹² Jaume Vidal Alcover (169) ha qualificat la protagonista d'aquesta novel·la d'"étrangère," en el sentit camusià, i el tema de l'estranyesa és ben present en la seva narrativa. El curs 1952-53, becada per l'Institut Francès, va assistir a l'assignatura *Recherches sur l'usage littéraire du langage*, que Maurice Merleau-Ponty (2013) va impartir al Collège de France (Capmany 1969, 7, 1993, 137-138, 1997, 113-115). En va fer la crònica del viatge el seu company Joan Barat.

De totes maneres, Capmany es va inclinar per Sartre –amb qui Merleau-Ponty trençarà, igual que havia fet Camus–, com recordava relativitzant-ne l'enfrontament (Coca 1981, 22-25; Capmany, 1997, 202-203). El 1965 va coincidir amb Sartre en el Congrés Mundial per la Pau, la Independència Nacional i el Desarmament General a Hèlsinki i en el Congrés de la *Comunitat Europea d'Escriptors* (COMES) a Roma, on va poder parlar-hi més (Triadú; Capmany 1980; Salvat 1992, 105-107, 2015, 336; Pons, 185-186; Serrahima 2005, 195-235; Font, 2011, 63-65).¹³ Capmany (1967, 8-9) cita en el discurs presidencial dels Jocs Florals de la Llengua Catalana celebrats dos anys després a Marsella una observació de Sartre que, pel tema, sembla que devia escoltar en aquest congrés, aplicant-lo a la llibertat dels pobles i a la defensa de la llengua pròpia:

Jean-Paul Sartre va dir una vegada, en parlar de literatura d'avantguarda, que l'avantguarda en literatura no consisteix en el fet de descobrir noves combinatòries de mots més o menys sorprenents, sinó en el fet d'emprendre el camí de comunicació amb els altres éssers humans, a partir d'una conscient i deliberada afirmació de la pròpia llibertat. Aquells pobles, doncs, que per raons polítiques o socials, es troben en la imperiosa necessitat d'escollir entre una llengua imposada per la força i una llengua reclamada per la pròpia qualitat de persona, realitzen com a punt de partida de la seva vida intel·lectual aquell acte primari de llibertat, sense el qual no hi ha realitat creacional, sense el qual no hi ha avenç ni per tant avantguarda.¹⁴

¹² Se'n conserven sengles cartes al Centre Albert Camus (Aix-en-Provence).

¹³ Una fotografia del primer d'aquests congressos, en què apareix ella, i entre altres "il·lustres internacionals," Sartre, es reproduïu en Capmany 1974.

¹⁴ La citació no correspon, però, exactament als extractes editats de la intervenció de Sartre (1965).

Capmany (1968) va prologar l'edició catalana de *Le deuxième sexe*, de Beauvoir, que la va influir sobretot en l'aspecte feminista, juntament amb altres estímuls.¹⁵ L'escriptora francesa emmarca el feminisme en la lluita social i el seu objectiu és assolir, com formula heideggerianament, el “*mitsein* humain” i el triomf de la llibertat per “la fraternité” d’“hommes et femmes” “par-delà leurs différenciations” (Beauvoir 1987, I/32 i II/663; Capmany 1968, 37).

El llibre *La dona a Catalunya* (Capmany 1966), subtítulat *Consciència i situació*, va ser ideat per Castellet (Capmany 2000, 7), que, com veurem, el 1949 ja havia demanat, a propòsit d'aquesta obra de Beauvoir, que s'abordés la qüestió. Capmany n'emfasitza el marc català:

Evidentment si volem plantejar-nos la situació de la dona en aquest moment concret, ens interessa bàsicament la seva situació en la nostra circumstància. En la nostra circumstància catalana i la situació que ha modelat la nostra història, amb l'expressió dels seus costums i seu dret. (Capmany 2000, 18)

Montserrat Palau (111) ha relacionat ja amb Beauvoir la identificació per Capmany de l'alliberament femení amb el col·lectiu, il·lustrant-la amb un passatge de la intervenció en les Jornades Catalanes de la Dona (Comissió Catalana d'Organitzacions No Governamentals, 477):

La dona no aconseguirà res si no comprèn i accepta que la seva lluita no és una lluita a favor de la dona sinó a favor d'una persona oprimida, utilitzada, injustament tractada i, precisament per això, quan arribi a aquest convenciment farà causa comuna amb totes les reivindicacions justes de la terra, les laborals, les nacionals, les racials.

Encara que Capmany va estar vinculada al PSUC, no hi va militar mai. En canvi, incorporada al Grup d'Independents pel Socialisme, va promoure el Congrés Constituent del PSC, que es va celebrar el 1976 i s'hi va afiliar (Font 1992; Mata i Garriga; Reventós; Pàmies; Pons, 313-355; Vicens). En retreure-li una amiga que “la Simone de Beauvoir mai no ha militat en un partit,” li va replicar que no ho era i, en insistir, fins i tot va afegir, hiperbòlicament, que no s'hi assemblava “de res” (Capmany 1997, 424).

Com a regidora de cultura a l'Ajuntament de Barcelona (1983-1991), a més d'unes converses amb l'alcalde Pasqual Maragall (Capmany 1997, 267-326), va publicar a Madrid un llibre amb l'expressiu títol de *¿Qué diablos es Cataluña?*, amb un apèndix en què va imitar les *Cartas marruecas*, de Cadalso (inspirades en les *Lettres persanes*, de Montesquieu), amb sengles lletres d'un “español,” un “yanqui,” un “inglés” i un “italiano.” Ella mateixa sobreentén que s'adreça a un públic sobretot castellà (Capmany 1990, 15-16). De totes maneres, és evident que algunes reflexions poden ser útils per al lector català i, òbviament, el llibre la va obligar a definir-se. Com era previsible, la recepció va ser polèmica (Pons, 387-388).

S'hi pregunta quina és la “condición esencial, que convierte el conglomerado catalán en una comunidad diferenciada,” per a contestar “que en la afirmación de la catalanidad —llámese catalanismo o nacionalismo— encontramos la herencia cultural, la jurisprudencia, el espectro social y la lengua, sobre todo la lengua” (Capmany 1990, 91-92), tot i admetre cert bilingüisme, la utilitat del castellà i l'interès per la seva cultura. Aplica a la tria de la llengua la concepció sartriana de la llibertat, vinculada a la “responsabilitat” (no

¹⁵ Veg. també la nota sobre Beauvoir del llegat Vidal-Capmany de la URV, A4.3.1/3.

al “pecat”), que és l’aspecte existencialista que li va deixar “una marca” més “profunda” (Capmany 1982b).

Encara que parli de “condició essencial,” Capmany (1990, 177) hi ironitza a partir d’un cèlebre acudit sobre el títol que portaria un estudi sobre l’elefant segons la nacionalitat de l’autor: mentre els alemanys el titularien *Introducción al estudio de la condición esencial de la elefantibilidad*, els polonesos optarien per *El elefante y la cuestión polaca*, com intitula el capítol, aprofitant que es denomina *polacos* als catalans. Entre altres aspectes del llibre, destaca la reivindicació de la tendència catalana al feminisme, entroncant-la amb el dret català (Capmany 1990, 167-176).

No nega a la comunitat catalana la condició de nació i fins parla d’autoderterminació, paraula per la qual considera que “se comprende que los socialistas catalanes no se sintieran arrebatados,” mentre que Convergència i Unió l’arboraven sense cap mena d’intenció d’exercir-la plenament (Capmany 1990, 185-190), si bé es desmarca del “separatismo” (Capmany 1990, 49-54). Respecta que alguns es puguin considerar “catalanistes” (en posa com a exemple un autor també molt influït per l’existencialisme, Baltasar Porcel), però deixa clar que ella no n’és (Capmany 2002, 115). L’escriptor Joan Argenté (15), antic alumne seu, recorda que un dels últims comentaris que Capmany li va fer va ser que no admetia que li poguessin dir “que no és catalana perquè no segueix el model de catalanitat que uns altres proclamen com a autèntic.” De totes maneres, després de citar el “gran home” que intitula *Preguntes i respostes sobre la vida i la mort de Francesc Layret, advocat dels obrers de Catalunya*, obra teatral que va escriure amb Xavier Romeu en què s’aborda també la qüestió nacional vinculada a la social (Valdivieso; Feldman & Foguet, 194-196), Capmany (2002, 128-129) proclama:

Nosaltres tenim una altra cosa molt important, que és la nostra identitat nacional [...]. Ens han destruït amb tant insistència, ens han perseguit amb tanta insistència, que jo estic convençuda que pocs pobles hi ha al món que sàpiguen tant com nosaltres el que som i el que volem ser.

4. Joan Fuster

Com assenyala Rodríguez Milán, “Fuster se muestra muy celoso de su libertad e independencia intelectuales frente a toda propuesta de sistematización del pensamiento para interpretar el mundo, por lo que no se adscribe a ninguna de las corrientes ideológicas, políticas o estéticas de su tiempo,” si bé “su obra refleja explícitamente el conocimiento y recepción de elementos procedentes de diversos ámbitos, aunque siempre de forma crítica i matizada.” El pensament fusterià, també pel que fa la qüestió nacional, entronca amb l’humanisme (Iborra 1982, 1996, 2012).

L’existencialisme, que, com proclama Sartre, es vol humanista, s’afegeix a aquesta tradició intemporal, filtrat per l’escepticisme fusterià (Vall i Solaz 1997; Pérez i Moragón, a més d’estudis més generals o monogràfics). L’edició de la correspondència n’ha aportat més detalls. Per exemple, l’octubre de 1950 Fuster (2006, 209), en broma, presumia en una carta a Santiago Bru d’haver llegit *La nausée* i *Les mains sales*, de Sartre, dels quals es despendria que “la vida és una solemne merda” i es negava a deixar-li perquè “La Nostra Santa Mare l’Església, amb molt bon criteri” havia prohibit aquest filòsof. En una carta a Emili Rodríguez-Bernabeu de 1965, ironitzava també:

Passem, ara, a qüestions més personals. Primo: la meua “anarquia assagística.” Sóc incapaç d’escriure un llibre gros, ben articulat i sistemàtic. [...] A mi ja m’agradaria, ja! I tant, Mare de Déu! Escriure uns “Rudiments d’epistemolo-

gia genètica” en set volums (4° major) o “Una investigació de la «Verneinung» i conceptes homòlegs en les obres menors de Heidegger, Berkeley i Corts Grau” (Capilla, Rodríguez-Bernabeu & Seva, 173).

José Corts Grau, catedràtic d’història del dret i aleshores rector de la Universitat de València, havia estat deixeble de Heidegger a l’Albert-Ludwigs-Universität Freiburg.

El punt de partida personal porta Fuster al rebuig de tota ideologia que serveixi de “coartada per al retall de les llibertats individuals” i “de la vida” (Gil Muñoz, 95) i a veure com una alienació les imposicions d’unes nacions sobre les altres (Iborra 2012, 183-188). El distanciament escèptic està present també en la qüestió nacional (Riera; Gregori). Autodefinit com un Diderot o un Voltaire “de poble,” concedeix a Montserrat Roig que “potser” “si la nostra història s’hagués desenvolupat en un curs normal i la nostra consciència d’identitat hagués estat clara” no hauria tingut una “actitud militant” (Fuster 2003, 199-200).

Com no va ser així, Fuster, sense pertànyer a cap partit, va participar en la política (Mira 1982 i 2009; Ventura, 1982, 1993; Mollà, 1993; Muñoz; Muñoz Pujol; Pitarch, 2002; Seva; Blasco; Beltran; Archilés i Cardona, 2010; Viciano 2012...). En tot cas, és un intel·lectual escèptic i independent, però compromès i, en certa mesura, un sociòleg (Ferré Trill 1994) i un pedagog (Iborra 1995, 2012, 371-378). Ni demagog ni doctrinari, va qualificar, burlescament, de *Pamflets polítics* alguns dels seus escrits, bo i confessant massa “perplexitats” per al gènere (Fuster 1985, 7).

Tot i les arrels cristianes i l’interès pel marxisme, Fuster (2003, 70) reclama a aquest corrents que parteixin de “las relaciones concretas” en el seu enfocament de la “«cuestión social»” i considera més decisius els governants que el sistema polític. Evidentment, condicionaven les declaracions la persecució política, perquè Fuster va ser censurat (Ferré Trill 2015a; Clotet & Torra, 85-90 i 98-99; Badenas) i espiat (Foguet) pel franquisme.

Diverses circumstàncies, entre les quals la carrera d’advocat, amb matèries com dret polític o filosofia del dret, i el “projecte de normalització del circuit literari” (Simbor), van portar Fuster a interessar-se per la qüestió nacional (Cahner 1993, entre altres escrits seus sobre el tema, Fuster 2012). Fuster mateix (1997, 373) estableix les fases de l’evolució del seu posicionament envers el fet català en una nota biogràfica per a l’“homenot” que, copiant-la extensament i literal, li va dedicar Josep Pla (1982, 369), quan *Nosaltres, els valencians* era encara a censura: “espanyolista,” “regionalista bien entendido,” “regionalista valencià,” “nacionalista valencià” i “catalanista.” La reiterarà el 17 d’octubre de 1982 considerant la penúltima actitud com “un valencianismo que casi calificaríamos hoy de *blavero*” (Fuster 2003). Pérez Montaner ja ha desenvolupat aquestes etapes, matissant-les, en la introducció a Fuster 1994, 5-19. El 6 de juliol de 1966, en *El Pensamiento Navarro*, Fuster (2003, 70) es refereix al foralisme, recordant que és fill de carlí, i al federalisme, “de gran eficacia terapéutica,” pero irrealizable en aquells moments.

No acostumava a parlar d’independentisme públicament. De totes maneres, en algunes declaracions hi ironitza des del possibilisme (Fuster 2003, 330 i 363-364, en què riu la broma de Castellet de considerar Pedrolo com “l’únic català autoindependentzat”). Josep Guia (veg. també Sanchis, 2015) afirma, però, que “El PSAN era el partit de Joan Fuster.” Fuster mateix va confessar a Júlia Blasco Estellés (122-123 i 213) que era més “psanero” que els del PSAN i que, justament per això, l’irritava que insistissin en el que ja sabia de memòria, perquè el partit no funcionava com voldria i ell no estava disposat a fer de “*mandamás*.” En tot cas el PSAN, va encarnar força l’ideal de Països Catalans fusterià, si bé, per raons pragmàtiques, difícilment podia d’adherir-s’hi de manera manifesta (Herrero 2015).

Un Fuster ja catalanista (Pujol) va iniciar la col·laboració en la premsa de l'exili amb un article en *La Nostra Revista*, de Mèxic, 52-53 (abril-maig 1950): 136-137 (1995, 19-22), abordant la controvertida qüestió de “València en la integració de Catalunya.” Constata que els “orígens romàntics” i “historicistes” del catalanisme s’han mantingut per damunt de la variació “naturalista” i “culturalista” de “la idea de nació,” però detecta un “pessimisme” (en el sentit d’“una certa inquietud revisionista, una preocupació desconfiada sobre el destí del catalanisme”), producte de la crisi de la Guerra Civil, el qual, allunyant-se del “descoratjament,” hauria de conduir a una “tensa gana de rectificar.” El to, igual que la reivindicació de “tornar a veure en el catalanisme” “una moral,” poden fer pensar, si bé no necessàriament, en l’auge de l’existencialisme en aquells anys.¹⁶ Hi remet més clarament que Fuster qualifiqui, adoptant amb un punt d’ironia el llenguatge existencialista, d’“absurds angoixadors” les “conseqüències” “immediates” de la negligència pel catalanisme de València i altres zones dels Països Catalans que no formen part del concepte restringit de Catalunya, encara que consideri “essencial” aquesta “desgràcia,” bo i remarquant que no usa aquest adjectiu perquè li tingui cap “amena afició,” i parli del “Cos místic de la pàtria,” parodiant l’epístola I de Pau als Corintis.

Pel que fa a la Comunitat Europea, el 10 i 11 de juliol de 1954, en unes anotacions del seu dietari editades pòstumament (Fuster 2004, 121-126), tem que fracassi per culpa dels “nacionalismes estatals,” encara que suposi una gran oportunitat de transcendir-los (2003, 422-426).¹⁷ Ja el 23 d’abril de 1956 –no de 1952 (errata repetida)–, Fuster (1979a, 232-239) anota en el seu dietari un auge de l’oposició al nacionalisme, sobretot per part de l’europeisme, el cosmopolitisme i l’internacionalisme, que el troben anacrònic i, respectivament, bel·licós, localista i burgès, bo i replicant:

Una nació només té necessitat –de vegades necessitat biològica, d’instint de conservació– d’exaltar-se en nacionalisme, quan es veu en perill davant les ambicions d’una altra nació. Som molts els homes del món –i, ai!, a la mateixa Europa i tot– que ens sentim nacionalistes perquè els altres no ens permeten deixar de ser-ho...

Fuster (1994, 224-229) denuncia que, en les crítiques del particularisme, s’amaga sovint l’afany de “dominar uns homes als altres” i precisa que la “realitat és tremendament local,” “tant si el «lloc» és “gran o petit,” i “la resta és pura abstracció” (Fuster 1984, 9-10). En l’erudita entrada dedicada al “Nacionalisme” del *Diccionari per a ociosos* (1964) (Fuster 1992b, 100-105), conclou que “hi ha «pobles» que encara no poden ser res més que” nacionalistes, fet que considera “absurd.”¹⁸

Confessant aversió a “la parauleta” *nacionalista* (Fuster 2012, 696), recerca alternatives com “*nacionalitari*” (Mollà 1992, 93), que ja havia estat proposada per Jordi Arquer durant els anys trenta (Termes 2004, 13). Amb l’emblemàtic títol de “Contra el nacio-

¹⁶ Sartre va negar reiteradament la identificació del pessimisme amb l’existencialisme i Fuster 2011, 137-138, 397-399 i 539-541 matisarà la visió pessimista de la situació valenciana o, en general, catalana.

¹⁷ En “Una primera nota sobre Europa” (Fuster 1948, 41) ja plantejava “el somni d’una Europa unida” i, en relació amb la crisi europea, es referia a “l’existencialisme,” que “ha deixat d’ésser aquella mera mena d’hermenèutica de l’angoixa que semblava, *chez* Heidegger, per convertir-se en un monstruós sibirisme de l’angoixa;” “flor indefugible de la nostra conjuntura, és prova suficient del grau de dissolució –de desesperadament, de consciència de derrota íntima– a què hem arribat” (Fuster 1948, 43). Fuster (2014, 50-51) remarca que l’«Espanya «eterna»,” tradicionalista, “ha repudiat sistemàticament tota complicitat” amb l’Europa de Sartre, entre altres intel·lectuals progressistes. Sobre l’europeisme fusterià, veg. particularment, Martí Monterde.

¹⁸ A l’esquema de l’obra que acompanya una carta de Fuster a Manuel Ortínez del 25-10-1962, no figura aquesta entrada i, en canvi, n’hi una sobre el “colonialisme” (Fuster 2002, 185-186).

nalisme,” *Avui* 23 (19-5-1976): 3, afirma que aquest substantiu equival a “nacionalitis,” “una inflamació de ser allò que un és, en determinades reclamacions” (1994, 258-261). Trobem aquesta concepció del nacionalisme en altres textos, com en la seva contribució al llibre *Bandera, bandera* (Fuster 1979b), bo i manifestant les seves “reticències” envers aquest símbol, fet que no el va excusar d’haver de batallar contra “el blau en la senyera” (Fuster 1985, 61-93). Fins i tot, arriba a afirmar que no sap ningú “què collons és una nació,” atès que n’ existeixen tantes concepcions com persones (Fuster 2003, 316-317).

Recomana “una cura de desintoxicació de «nacionalismes» començant pel nacionalisme provocador i provocatiu” (Fuster 1976, 136). Per tant, caldrà estudiar el nacionalisme espanyol a fi d’entendre la reacció defensiva catalana. Ho va fer ja en unes anotacions del dietari datades el 27 d’abril i el 3 de juliol 1963, per bé que no es publiquen fins al setembre de 1967, amb el títol “D’una «agenda pública»,” en la *Revista de Catalunya*, de Mèxic, 106: 39-49 (Fuster 2003, 124), i en “Per a l’anàlisi d’un nacionalisme” (datat el 27 de maig de 1963), que no va passar censura i ha estat editat recentment (Fuster 2014). Encara que coneix la tradició nacionalista espanyola i fins i tot s’hi pot inspirar en alguns aspectes, arremet *Contra Unamuno y los demás* (Fuster 1975) i prologa el llibre de Xavier Arbós i Antoni Puigsech, *Franco i l’espanyolisme* (Fuster 1985, 95-101). Oblidant les contribucions de Sartre a la qüestió nacional o desconfiant-ne, el situa en les actituds “«nacionalment» coincidents” d’imperis, repúbliques i polítics comunistes francesos (Fuster 1994, 260).

Deixant a banda l’apèndix, atribuït a Fuster, de *Justificació de Catalunya* (1958), llibre clandestí del capellà bergadà Josep Armengou (Auladell), cal destacar, com és tòpic, que el 1962 Fuster, a més de *Poetes, moriscos i capellans*, en què aborda alguns aspectes claus no solament per a la història cultural, sinó també per a la nacional, va publicar *Nosaltres, els valencians, El País Valenciano i Qüestió de noms*. Ja aleshores es manifestava preocupat perquè se’l considerés més “«polític»” que “«literat»” (Furió 2002, 383).

Nosaltres, els valencians ha marcat una fita en la història del plantejament de la qüestió valenciana, tot i els antecedents (Cucó; Furió 2012a, 27-39), com reconeixen nombrosíssims comentaris de l’època o posteriors (Ferré Trill, 2001, 2002; Carbó & Pérez i Moragón; Carbó Aguilar, Pérez i Moragón & Alapont Ferri). De totes maneres, com s’ha evocat diverses vegades, es tracta d’un encàrrec per al debut d’Edicions 62, que Fuster va acceptar no sense reserves. En la introducció, que és un bon exemple de l’“autolegitimació” de diversos proemis fusterians (Salvador, 99-103), fins i tot es justifica invocant la citació “*On n’écrit pas les livres qu’on veut*” (Fuster 1980b, 13), atribuïda a diversos escriptors (Furió 2012b, 13). En el pròleg a la segona edició, explicita la voluntat de renunciar a “qualsevol maquillatge retòric” i, en particular, al “tòpic” i al “ditirambe” (Fuster 1980b, 8). Defugint el pintoresquisme (Rosselló i Verger), sap analitzar respectuosament, però de manera desmitificadora, la tradició, com il·lustra particularment *Combustible per a falles* (Fuster 1992a).

El títol de *Nosaltres, els valencians*, suggerit pels editors (Fuster 1980b, 20-21 i 253), s’inspira en Vicens Vives, com altres aspectes de l’obra (Furió 2012b). La determinació del pronom personal amb l’aposició juga amb la identificació identitària i, en particular, amb la incertesa dels valencians en aquest aspecte (Fuster 1980b, 16).¹⁹ En el pròleg, s’hi estableix la dicotomia temporal i d’aparença metafísica entre el que són els valencians i el que haurien de ser, potenciant la idea de possibilitat, però l’aspiració és ben modesta: “Qualsevol cosa que no fos la societat desarmada i subalterna que avui és” (Fuster 1980b, 14-15). De

¹⁹ S’ha parodiat en *Nosaltres, exvalencians: Catalunya vista des de baix* (Mollà, Dolç, Piera, Bayarri, Arnal & Jardí).

totes maneres, com bromejarà en un dels seus aforismes, més en general, “tal com estan les coses, ser català, avui en dia, no passa de ser una simple hipòtesi” (Borja i Sanz 140).

Ja s’ha remarcat que *El País Valencià* va suscitar més polèmica que *Nosaltres els valencians*. Fuster (2003, 108) ho atribueix al fet que la crítica era més “epidèmica” i, justament per això, va ser més percebuda pel “provincianisme.” D’altra banda, no es tracta d’un assaig polític, sinó d’una guia, que, com a tal, tenia més ampli abast i apareixia com una exposició més descriptiva de la realitat valenciana. Fuster, encara que no hi rebutja les “consideraciones de carácter general,” intenta que siguin “lo menos abstractas posible,” volent allunyar-se de la “psicología colectiva” (1962, 42). Daniel P[érez]. Grau ha estudiat l’obra en la tesi *El País Valencià de Joan Fuster i la descripció del territori: producció textual, traducció i recontextualització*, presentada el 2016 a la Universitat Jaume I i en diversos articles (2014, 2016).

Malgrat la recepció, Fuster (1965) va reincidir en el gènere amb la guia, més innòcua, *Alicante y la Costa Blanca*, traduïda a l’alemany, l’anglès i el francès. S’hi ha de plantejar les particularitats del “«cas d’Alacant»,” per dir-ho com en el pròleg de l’any següent al llibre de Josevicente Mateo *Alacant a part* (Fuster, 1966). També qualificarà de “cas” la situació valenciana (Fuster 1994, 72-80; Ferré Trill 2012) i altres de particulars. La idea de “singularitat” és clau en el seu enfocament de la identitat (Archilés i Cardona 2012).

A propòsit de l’origen murcià de Mateo, Fuster aborda també la qüestió dels immigrants castellanoparlants, considerant-lo “«integrat»,” no “«assimila»,” i sense acceptar plenament el paral·lelisme amb Francesc Candel, l’autor de *Casas Altas* emigrat a Barcelona que un parell d’anys abans havia publicat *Els altres catalans* (Mateo 1966, 6 i 14-15). Fuster, en el pròleg a *Els veritables altres catalans* (1973), de Domènec Valls, remarca una alteritat diversa, oposada a concepcions monolítiques de la col·lectivitat: “Entre els catalans, tots «som altres»,” “per regions, per classes, per barriades...” (1976, 93). Fuster s’havia plantejat la qüestió de la integració molt abans. Per exemple, el 26-5-1954, en una anotació del dietari arran d’uns comentaris de José Ombuena [Fuster (1979a, 125) n’havia encobert el nom com “el senyor X”], distingint entre “el castís, el mestís i el postís,” es preguntava: “Quan València deixa de ser la terra pròpia, la pàtria, i es converteix en la província, o en “*las provincias*,” quin sentit, sinó el merament folklòric, pot tenir la tradició nacional per a uns indígenes inconscients i uns mestissos indiferents?” i definia “un poble” com “una solidaritat en el temps, tant com en l’espai” (Fuster 2004, 79-83). L’augment de la castellanització farà que se n’ocupi més plenament en un opuscle titulat amb la dràstica disjuntiva d’*Ara o mai* i amb el subtítol *Per a una cultura catalana majoritària* (Fuster 1985, 105-143).

Quant a *Qüestió de noms* (Toda i Bonet 2003, 2007), Fuster mateix (1985, 7-8) ironitza sobre la terminologia, si bé el satisfà haver promogut “una eventualitat de clarificació.” A més de poder plantejar-nos fins a quin punt “el nom fa la cosa,” com assevera la frase feta, Fuster hi postula “la catalanitat essencial en la vida valenciana,” vinculada a la llengua i qualifica de “«realitat ètnica»” i “«ascendència catalana de «valencians»” i «mallorquins»” (Fuster 1985, 13-14). Sobretot aquestes idees, presents també en altres textos, han portat a parlar de l’essencialisme de Fuster en l’enfocament de la qüestió nacional.

Arran de *Crítica de la nació pura* (Mira 1985), de títol kantià que ressalta la voluntat de revisar el nacionalisme essencialista des de plantejaments en bona part antropològics, Joan Francesc Mira, davant la insistència de Vicent Martí (28) a preguntar-li si Fuster tenia “una concepció essencialista de la nació,” va acabar conclouent que la té “pràcticament tothom” i, en el cas valencià, la justificaria, a més, el “ser o no ser”.

Mira (1997, 9), en *Sobre la nació dels valencians*, que, continuant amb el referent kantià, considera una “reflexió sobre “la nació pràctica,” reprèn aquest dilema, confessant

que, encara que pot esdevenir “«estimulant»,” “no és fàcil, ni confortable, viure en un país d’identitat confusa, de nom incert, i de destins perillosament abocats a la subalternitat i la desintegració,” a diferència d’altres en què “la definició nacional, el sentit de la història, el nom i els símbols, la llengua i l’espai polític, són qüestions resoltes sense conflicte substancial: on la gent es pot dedicar pacíficament a ocupacions més productives que la recerca del «ser» o «no ser» i l’enfrontament sobre la definició i l’entitat mateixa d’aquest «ser»”. Addueix també la “dimensió universal de tota interrogació sobre les «existències col·lectives»,” que, si es produeix, és justament perquè “la resposta no és evident,” i la desmarca d’“«essencialismes» sempre fàcilment ridículs,” de la recerca d’una “«essència» que seria autònoma com a tal i compartida per tots” i, encara més, de conceptes com “*esperit del poble*” (Mira 1997, 99, 1994).²⁰

Viciano (2012, 88) constata la tendència a l’ús del terme “essencialisme” per “la historiografia contemporaneista dominant” amb connotacions negatives i aplicat especialment a les nacions sense Estat. Viciano (2002, 478) concedeix que, en *Nosaltres, els valencians* –i en bona part dels seus escrits anteriors– hi «sura» un cert essencialisme ètnic,” en la mesura que es concep “la nació com un fet donat, exterior a l’individu, i la insistència a veure en la llengua un factor que defineix de manera permanent la identitat col·lectiva.” Ho fa recollint afirmacions de Guillem Calaforra i d’Antoni Furió, el qual matisa que Fuster anirà abandonant l’essencialisme. Hi han insistit d’altres (com Archilés i Cardona 2005, 38-39, 2012, 31 i 177-200, si bé sobretot en l’aspecte lingüístic i matisant, citant Manuel Ardit i R. L. Ninyoles, que no es tracta d’un essencialisme “metafísic”). De totes maneres, Viciano (2002, 479), reticent a acceptar l’encasellament, remarca que la “identitat de base lingüística potser té més trets “«existencialistes» o «historicistes» que no estrictament «essencialistes»” i que, en tot cas, no es tractaria mai d’una visió essencialista com la del nacionalisme de Herder i dels patriotes romàntics.”

Fuster mateix rebutjava l’acusació d’“essencialista” (Mollà 1992, 92-93):

Home, dir-ne essencialista, de la meua actitud davant el nacionalisme, em fa l’efecte que és cosa d’uns senyors que han llegit uns papers molt concrets i n’han tret, de seguida, unes conclusions. Però la visió global del tema està escampada en set o vuit o deu papers, els quals, si els veus en conjunt, fan tota una altra impressió. En primer lloc, essencialista, no. Per una senzillera raó: Déu Nostre Senyor, quan va fer el món, no va fer les nacions una per una. Per tant, les nacions són històriques, són formacions històriques. Per tant, com qualsevol formació històrica, la nació comença i s’acaba. Mentre existeix, tendeix a ser, però res més. I d’altra banda, vés a saber que és una nació. [...] Ací, a ningú –llevat d’alguna exclamació jocfolkloresca durant la Renaixença– se li ha ocorregut parlar de coses d’aquelles de raça. [...] A mi, la paraula nacionalisme tampoc no m’ha agradat mai [...] Ara jo sempre he confessat sí, que nosaltres, ací, tenim la llengua com a ingredient col·lectiu. I s’ha acabat. [...] El factor històric, sí. Però la gent té molt poc d’això que ara en diuen memòria històrica.

Viciano (2002 479) té presents també aquestes declaracions i ja les havia citat, entre d’altres, Emili Giralt i Raventós (34), per a concloure que es tracta d’“un nacionalisme no essencialista, nacionalisme forçat, de rèplica, defensiú i assumit com un anacronisme necessari.” A propòsit del “testimoni fusterià” en la perspectiva sociolingüística de Toni Mollà, Vicent Pitarch (2016) ha remarcat la “mirada racional, oberta, refractària a l’es-

²⁰ El fet de no conferir-se al País Valencià el rang de *nació* (Damià Mollà & Eduard Mira, 173-180), atenua també l’essencialisme dels aspectes específicament valencians.

sencialisme” d’ambdós. Sigui com sigui, en una necrologia de Sartre, Fuster, qüestionant l’afirmació “l’existence précède l’essence,” es preguntava: “¿Qué es una «essencia» y qué una «existencia»” (1980a).

5. Josep Maria Castellet

Havent estudiat en una acadèmia francesa de Barcelona, es va escolaritzar durant la Guerra Civil a Londres, on es va refugiar la família, i, en tornar, es va trobar immers en el reclus règim franquista (Muñoz Lloret, 27-65).²¹ Fruit d’aquest contrast cultural, tot i la seva gran contribució a l’estudi de la literatura espanyola, va arribar a considerar el castellà com la seva tercera llengua (després del català i el francès) i es va haver de forjar la imatge de Catalunya, com “una comunidad histórica y cultural,” “claramente diferenciada” de les altres peninsulars (Servià, 210).

En la introducció del llibre divulgatiu de començament de la transició *Cuáles son los partidos políticos de Catalunya*, de J. M. Castellet i Lluís Maria Bonet (7), la qual desapareix en la versió catalana, signada només pel segon dels autors, es remarca que Catalunya va perdre la Guerra Civil, “juntamente a otras nacionalidades del Estado, junto con el proletariado, los sindicalistas, los intelectuales y todos aquellos pueblos españoles que lucharon por matener la legalidad republicana a lo largo de casi tres años de feroz y complejo combate,” però amb la diferència que la va perdre “en su integridad nacional,” “porque la perdió su lengua, la perdió su cultura y la perdieron sus instituciones propias: tras ellas no hubo señas de identidad, formas de vida [resonància del llibre *Les formes de la vida catalana*, de Josep Ferrater Mora] o emblemas que se salvarsen.”

Segons Castellet mateix ha remarcat, els problemes que li va ocasionar l’article d’*Estilo* sobre *Le deuxième sexe*, de Simone de Beauvoir (Castellet 1949) van provocar “un principi de rebel·lió contra el règim” (Marsal, 86). En una conversa amb Xavier Rubert de Ventós (94) i en moltes altres declaracions, va proclamar que la seva “visió d’intel·lectual” era la d’un ésser revoltat, en part en el sentit de Camus i sobretot en el de Sartre, el “deute” amb el qual Castellet (2012b, 65) considerava que encara no havia explicat prou. De totes maneres, diversos estudis s’han ocupat força de la presència de l’existencialisme en la seva obra (particularment, Broch 1996b; Rufat; Vall i Solaz 2002 i Salas Romo). Pel que fa al compromís polític, primer va ser afí al PSUC i després al PSC, per bé que sense militar-hi (Muñoz Lloret, 90-97 i 278).

Havent-se ocupat ja de la literatura catalana (Broch 1996a), va participar en la preparació del número monogràfic que li va dedicar el 15 de novembre de 1953 *Ínsula* 95, com s’hi agraeix en l’editorial: 2, i hi va contribuir amb unes “Notas sobre la situación actual del escritor catalán,” 10 (reproduïdes en el número commemoratiu de la revista del juny-juliol-agost 1988, 499-500: 56), després d’haver-ne dedicat, l’agost-octubre de l’any anterior, unes a la “del escritor en España” en *Laye* 20: 10-17, que es van reeditar en *Alcalá*, 23-24, 10-1-1953 (Castellet 1955, 17-33).²² Té com a precedent el darrer capítol de *Qu’est-ce que la littérature?*, de Sartre, “Situation de l’écrivain en 1947,” títol encapçalat amb una noció

²¹ Castellet (2009, 48-49), com a demostració de “l’absurda situació d’aïllament” en que es trobaven, reproduceix una carta de Manuel Sacristán del 7 d’agost de 1950 des de Heidelberg (“¡EUROPA!”), en què, entusiasmat, sent la necessitat gairebé d’excusar-se de xafar la terra trepitjada, entre d’altres, per Heidegger i Jaspers, el qual hi havia estat quatre dies abans.

²² En la revista *Laye*, en el mateix número que Castellet (1950) va publicar “Un héroe de nuestro tiempo: Orestes,” amb el referent de *Les mouches*, de Sartre, el canonge Montagut es val de la crítica a l’existencialisme a fi de refutar la concepció de la nació com “un todo homogéneo, macizo, algo parecido al “existente en si” del ateo Sartre,” però també la negació, pels “desorbitados existencialistas,” de l’abstracció, que permet transcendir les particularitats territorials.

al gust de Jaspers que intitula també tota una sèrie de reculls d'articles sartrians, *Situations*. Pel que fa a l'escriptor català, Castellet remarca que, a més de viure el “mismo mundo de limitaciones que su colega castellano,” pateix les dificultats lingüístiques:

Solo nacer a la vida –no ya a la literaria, sino a la comunicación hablada– se encuentra el futuro escritor catalán que su misma lengua es, ante todo, un problema, una cuestión a resolver. [...] Ser catalán, aun viviendo en Cataluña, es ser traductor. [...] Le falta, pues, al escritor catalán un ámbito cultural, un mundo circundante en el que todas sus dimensiones sean expresa y directamente aprehensibles en catalán. (Castellet 1955, 29-31)

Es preocupa per les relacions interculturals, sobretot en el marc hispànic, però també en el mundial i, particularment, en el mediterrani i l'uropeu, tot i el cert escepticisme de la seva ressenya de les converses sobre les cultures europees celebrades a Lourmarin (Castellet 1959; Muñoz Lloret, 123-125), on l'any abans Camus havia comprat la casa on va residir.

Entre altres consideracions de Castellet sobre la situació cultural a Catalunya, destaca *Per un debat sobre la cultura catalana* (1983a), que, datat a “La Molina/Sitges. Agost 1981 – Octubre 1982,” en part respon al moment polític (Basset; Muñoz Lloret, 274-279; Vilanova). Castellet mateix (2012a, 81) reconeix que “aquest llibre va ser una reacció contra el projecte de Max Cahner i que potser té expressions una mica dures.”

Sense oblidar la conjuntura política, ens interessa ressaltar-ne les concepcions culturals i el marc filosòfic. En un dels llibres de la bibliografia, *La création culturelle dans la société moderne*, de Lucien Goldmann (110 i 128), es considera que, tot i que l'existencialisme ha passat a la història, l'estructuralisme no hauria d'afanyar-se a eliminar les “structures” “intérieures” del “sujet individuel.” L'existencialisme continua essent un referent, encara que a vegades negatiu, com ho és Heidegger per a la marxista hongaresa Ágnes Heller (5), que ho explicita en el pròleg a l'edició castellana de la seva *Sociologia de la vida quotidiana*, que figura també en la bibliografia

El substrat existencialista continuarà latent també més positivament, no sols en Castellet, que ja l'havia vinculat a aspectes sociològics en l'origen de la seva recepció, sinó en molts altres autors. El sociòleg Morin li ofereix un plantejament que no desatén el component “«existencial»:” “considerar la cultura com la manera en què és viscut un problema global” (Castellet 1983a, 21). La citació deu provenir, directament o indirecta, d'un article (Morin 1969, 6) que s'aplegarà en *La sociologie* (Morin 1984).²³ Torna a recórrer a aquest text de Morin (1969, 8) per a afirmar que “el que diferencia les diverses idees de cultura [...] és l'amplitud del sistema, l'extensió del saber, el camp de l'experiència existencial i les normes i els models que la mirada antropològica, etnogràfica, sociològica o culturalista n'extreu” (Castellet 1983a, 21). Morin (1969, 6) cita també la definició per Berque de la cultura com una “totalització de processos d'estadis diferents o de categories diverses, tots els quals adquireixen en cada individu un sentit molt subjectiu, fins i tot estètic o imaginari,” que recull igualment Castellet (1983a, 21), sense especificar que es va formular arran del Maig de 1968.

Cal destacar també *La cultura y las culturas* (Castellet 1985), considerat fins i tot com el seu “legado” “en materias como la literatura y la cultura española, la literatura, lengua

²³ Entre els llibres de Castellet cedits a la Biblioteca del Parlament de Catalunya, que només mostren molt parcialment les seves lectures, en figuren altres de Morin anteriors: *Autocritique*, París: René Julliard, 1959; *L'esprit du temps: Essai sur la culture de masse*, París: Bernard Grasset, 1962 i *Journal de Californie*, París: Éditions du Seuil, 1962 (Panyella, 68).

y cultura catalanas y la relación de unas y otras” (Ruiz Casanova, 66). Entre altres escrits, s’hi recull una traducció castellana, avançada a *Leviatán* (Castellet 1983b), de la conferència del 7 de febrer de 1983 del cicle les *Reflexions crítiques sobre la cultura catalana* organitzat per la Conselleria de Cultura de la Generalitat (Castellet 1983c).

Seguirà referint-se, però, a la qüestió catalana en altres ocasions. Per exemple, en una entrevista de Xavier Moret (1992) en *El País*, va instar a distingir “el nacionalismo agresivo y el defensivo” i el 22 de desembre de 2004 va cloure la conferència “El futur de la cultura catalana” del cicle de l’IEC Perspectives del Segle XXI: Població, Societat i País (Castellet 2012a, 85) amb una citació, retocada, de Pierre Vilar:

“La configuració de Catalunya com una nació moderna no resideix en els fets diferencials: geografia, ètnia, llengua, dret, psicologia o història, sinó en les raons per les quals un medi donat en un moment donat ha pres consciència. Jo penso que la cultura és una de les coses que han ajudat a prendre consciència.”²⁴

Castellet se’n val no solament per la significació de l’autor i la seva condició d’historiador, sinó perquè, a més de ponderar-s’hi la importància de la cultura, per damunt d’altres aspectes (en particular, la llengua), se l’associa a la “consciència” col·lectiva, que tant havia propugnat en la seva proposta literària.

6. Conclusió

Els autors triats, a més de mostrar certa tendència existencial –amb diferents matisos– en l’enfocament d’alguns aspectes col·lectius, il·lustren també diverses posicions polítiques de l’interior envers el fet diferencial català, que a vegades evolucionen. La repressió franquista va limitar, però, força la teorització nacional. També es podien sentir coaccionats els exiliats que pensaven tornar o els autors que col·laboraven en publicacions estrangeres des de l’Estat espanyol i, òbviament, les obres escrites a l’exili havien de passar censura si s’editaven o reeditaven sota el franquisme.

Amb tot, la perspectiva existencial ja afavoreix que les referències nacionals siguin més implícites, transcendent les peculiaritats (en especial, defugint el pintoresquisme) a la recerca de la condició humana. Contribueix també a la desmitificació d’estereotips nacionalistes, en propugnar un universalisme que no desfiguri la individualitat. Fins i tot, s’arriba a rebutjar el terme “nacionalisme” o, si més no, a acceptar-lo solament com a reacció defensiva, per bé que optant per una ferma reivindicació de la llibertat nacional. Tanmateix, els plantejaments existencials reincideixen, a vegades, en cert essencialisme, més enllà de la constatació de fets obvis o demostrats.

La tendència existencial, sense excloure altres influxos ni constituir pròpiament un moviment, potencia el component ètic del discurs identitari, sovint reclamant el respecte a la llibertat de l’altre (a vegades, apel·lant a la descolonització política i cultural). La crítica del nacionalisme essencialista continua vigent, generalment ja amb altres referents, encara que, esporàdicament, ressegueixen enfocaments existencials.²⁵

²⁴ Castellet no precisa que aquest historiador, que s’ha ocupat sovint del concepte de nació i la seva aplicació a Catalunya, feia aquesta afirmació en la seva *Histoire de l’Espagne*: “C’est dire que le vrai problème n’est dans ces “faits différentiels” (géographie, ethnologie, langue, droit, psychologie ou histoire), mais dans les raisons pour lesquelles un milieu donné, à un moment donné, en a repris conscience” (Vilar, 76).

²⁵ P. ex., Oleguer Sarsanedas titula “La teoria existencialista de les relacions internacionals” un article i Sal-lus Herrero (2014) addueix *Sein und Zeit* i *Brief über den “Humanismus,”* de Heidegger, particularment la cèlebre afirmació “Die Sprache ist das Haus des Seins,” arran de la situació lingüística valenciana.

Obres citades

- Arbonès, J. *Pedrolo contra els límits*. Barcelona: Aymà, 1980.
- . “Pedrolo articulista.” *Revista de Catalunya* 90 (1994): 77-82.
- Archilés i Cardona, F. “*Nosaltres els valencians*. Narració i modernitat en la identitat valenciana.” *L’Avenç* 305 (2005): 36-40.
- . “L’inevitable desencís. Joan Fuster i la transició democràtica.” *Afers* 67 (2010): 565-593.
- . *Una singularitat amarga: Joan Fuster i el relat de la identitat valenciana*. Catarroja: Afers, 2012.
- Argenté, J. “A la manera d’un record i memòria.” En *Un lloc entre els vius: Homenatge a Maria Aurèlia Capmany*. Barcelona: Partit dels Socialistes de Catalunya, 1992. 14-15.
- Auladell, J. ed. *L’Apèndix de la Justificació de Catalunya de Mn. Josep Armengou: Atribuït a Joan Fuster*. Barcelona: Llibres de l’Índex, 2012.
- Bacardí, M. *La traducció catalana sota el franquisme*. Lleida: Punctum, 2012.
- Badenas, M. J. “La censura literària en *Nosaltres, els Valencians*.” En F. Carbó & F. Pérez i Moragón eds. *Sobre Nosaltres, els valencians*. València: Universitat de València, 2012. 41-78.
- Barat, J. *Diari del captaire*. Palma de Mallorca: Moll, 1955.
- Basset, L. “Pujol no tiene un proyecto cultural, según Castellet. El escritor publica un programa alternativo.” *El País* 2131 (1983): 25.
- Baty-Delalande, H. “De l’«engagement» chez les écrivains avant Sartre: essai de généalogie lexicale.” *Les Temps Modernes* 635-636 (2006): 207-248.
- Beauvoir, S. *L’existentialisme et la sagesse des nations*. París: Nagel, 1948.
- . *Le deuxième sexe*. París: Gallimard, 1987.
- Beltran, A. “Les oportunitats perdudes: Joan Fuster i la política de la transició.” En G. Muñoz ed. *Joan Fuster i l’anàlisi de la realitat social: VI Jornada “Joan Fuster”*: Sueca, 11 de novembre de 2008. València: Universitat de València, 2009. 81-93.
- Beneyto, A. *Censura y política en los escritores españoles*. Barcelona: Euros, 1975.
- Bernardó, D. & B. Rieu. “Conflit lingüístic et revendications culturelles en Catalogne-Nord.” *Les Temps Modernes* 324-326 (1973): 302-332.
- Blasco, J. L. “*Nosaltres, els valencians* i el nacionalisme polític.” *Serra d’Or* 523-524 (2003): 25(537)-27(359).
- Blasco Estellés, J. *Joan Fuster: Converses filosòfiques*. València: 3 i 4, 2002.
- Bonet, L. M. *Quins són els partits polítics de Catalunya*. Barcelona: La Gaya Ciencia, 1977.
- Borja i Sanz, J. *Els aforismes de Joan Fuster: Viatge cap a un univers literari*. València/Alacant: Generalitat Valenciana/Institut de Cultura Juan Gil-Albert/Diputació d’Alacant, 1996.
- Broch, À. “Primers articles [de J. M. Castellet] sobre literatura catalana (1952-1955).” *Serra d’Or* 444 (1996a): 27(891)-29(893).
- . “Un intel·lectual sartrèa.” En *Homenatge a J. M. Castellet*. Barcelona: Edicions 62, 1996b. 41-45.
- Cahner, M. “Era el seu exemple el que comptava.” *Saber* 3 (1980): 67.
- . “Com arribà Joan Fuster a plantejar-se la qüestió nacional.” *Serra d’Or* 401 (1993): 16(368)-19(371).
- Camus, A. *Essais*. París: Gallimard, 1981.

- Capdevila, M. "Sartre i Euskadi." *Avui* 1267 (1980): 4.
- Capilla, J., E. Rodríguez-Bernabeu & A. Seva. "Joan Fuster i els valencianistes d'Alacant." *Aiguadolç* 43-44 (2015): 171-176.
- Capmany, M. A. *Necessitem morir*. Barcelona: Aymà, 1952.
- . "Pintoresquisme i evolució" *Presència* 22 (1965): 17. En *Dia sí, dia no*. Barcelona: Llibres de Sinera, 1968. 85-88.
- . "Parlament de la Presidenta del Consistori, Maria-Aurèlia Capmany." *Vida Nova* 41 (1967). 6-8. S'edita en altres revistes de l'exili. En canvi, no es recull en *Jocs Florals de la llengua catalana: Any CIX de llur restauració: Marsella – França – 1967*, Ceyreste: Les Amis de la Culture Catalane, s. d., i *Marsella: Jocs Florals de la Llengua Catalana: Sala Sant Jordi, 15 d'octubre del 1967: XXX aniversari*, Marsella: Cercle Català, s. d.
- . "Simone de Beauvoir, una noia de bona casa." En S. de Beauvoir. *El segon sexe*. Barcelona: Edicions 62, 1968. Vol. 1, 5-37.
- . "Descartes a prop de l'estufa. O divagacions sobre la mundanitat de la filosofia." *El pont* 34 (1969): 5-9.
- . *Obra completa*. Vol. 1. Barcelona: Nova Terra, 1974.
- . *Cada cosa en el seu temps i lectura cada dia*. Barcelona: Dopesa, 1976.
- . "«Els camins de la llibertat»." *Avui* 1226 (1980): 11.
- . "Amb les meves excuses a Sylvie Le Bon." *Avui: Art i Lletres* 1994 (1982a): I.
- . "Llengua i llibertat." *Avui: Art i Lletres* 87 (1982b): I.
- . "Filosofia amb nom de dona." *Avui: Lletres* 110 (1983): I.
- . *¿Qué diablos es Cataluña?* Madrid: Temas de Hoy, 1990.
- . *Obra completa: 1: Novel·la*. Barcelona: Columna, 1993.
- . *Obra completa: 6: Memòria*. Barcelona: Columna, 1997.
- . *Obra completa: 7: La dona*. Barcelona: Columna, 2000.
- . *M. Aurèlia Capmany pren la paraula*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2002.
- Carbó, F. & F. Pérez i Moragón, eds. *Sobre Nosaltres, els valencians*. València: Universitat de València, 2012.
- Carbó Aguilar, F., F. Pérez i Moragón & B. Alapont Ferri, eds. *Joan Fuster: Nosaltres, els valencians: 1962-2012*. València: Universitat de València. 2012.
- Carod-Rovira, J.-L. "Sartre i Catalunya Nord." *Avui* 1266 (1980): 4.
- Castellet, J. M. [signat J. M. D. de C.]. "«Le deuxième sexe»." *Estilo* 3 (1949): [8]-[9].
- . "Un héroe de nuestro tiempo: Orestes." *Laye* 8-9 (1950): 6-7.
- . *Notas sobre literatura española contemporánea*. Barcelona: Laye, 1955.
- . "Carta de Europa. Europa, desde Lourmarin (Notas de un congresista ingenuo)." *Papeles de son Armadans* 42 (1959): 31-42.
- . *Per un debat sobre la cultura a Catalunya*. Barcelona: Edicions 62, 1983a. 103-130.
- . "Las relaciones entre las culturas: Análisis y Debate." *Leviatán* 11 (1983b): 91-102.
- . "Les relacions entre les cultures en el món d'avui i el cas de l'Estat espanyol." En *Reflexions crítiques sobre la cultura catalana*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1983c. 103-130.
- . *La cultura y las culturas*. Barcelona: Argos Vergara, 1985.
- . *Seductors, il·lustrats i visionaris: Sis personatges en temps adversos*. Barcelona: Edicions 62, 2009.
- . "El futur de la cultura catalana." En *Perspectives del segle XXI: Població, societat i país*. Barcelona: IEC, 2012a.

- . *Memòries confidencials d'un editor: Seguit de tres escriptors amics*. Barcelona: Edicions 62, 2012b.
- Castellet, J. M. & L. M. Bonet. *Cuáles son los partidos políticos de Catalunya*. Barcelona: La Gaya Ciencia, 1976.
- Cerdà Subirachs, J. "Agustí Bartra i la negritud." *Caplletra* 56 (2014): 43-65.
- Cisquella, G., J. L. Erviti & J. A. Sorolla. *La represión cultural en el franquismo: Diez años de censura de libros durante la Ley de Prensa (1966-1976)*. Barcelona: Anagrama, 2002.
- Clotet, J. & Q. Torra. *Les millors obres de la literatura catalana (comentades pel censor)*. Barcelona: Acontravent, 2010.
- Coca, J. *Pedrolo Perillós? Converses amb Manuel de Pedrolo*. Barcelona: Dopesa, 1973.
- . "Maria Aurèlia Capmany i Farnés. Una senyora entremaliada." *Serra d'Or* 264 (1981): 17 (545)-25(553).
- Comissió Catalana d'Organitzacions No Governamentals. *Jornades Catalanes de la Dona*. Barcelona: Documentación y Publicaciones Generales, 1977.
- Corredor, J. M. "Comiat a Jean-Paul Sartre." *Avui* 1236 (1980): 3.
- Cucó, A. "Notes sobre el pensament nacionalitari de Joan Fuster." En J. Iborra. *Homenatge a Joan Fuster*. València: Generalitat Valenciana, 1994. 251-270.
- Feldman, S. G. & F. Foguet. *Els límits del silenci: La censura del teatre català durant el franquisme*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2016.
- Ferré Trill, X. "Aportació de Joan Fuster al pensament social: de l'estructura al subjecte de la realitat nacional." *Revista de Catalunya* 87 (1994): 11-33.
- . *Abans i després de "Nosaltres els valencians"*. Barcelona: Curial, 2001.
- . "Lectures de *Nosaltres, els valencians* 1962-1977." *Afers* 42-43 (2002): 435-457.
- . "La nació pedroliana." *L'Ullal* 97 (2005-2006): 20-25.
- . "Sartre, Pedrolo: memòria o oblit?" *Lhuc* 859 (2007): 42-45.
- . "La nació pedroliana: orígens d'una lluita." *Quaderns Pedrolians* 2 (2009): 85-93.
- . "Entre *Nosaltres, els valencians* (1962) i *El cas valencià* (1966)." *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* 22 (2012): 313-336.
- . "Censura franquista d'una anotació de dietari de Joan Fuster." *Catalan Review* XXIX (2015a): 95-116.
- . *Manuel de Pedrolo i la nació (1957-1982)*. Barcelona: Edicions del 1979, 2015b.
- Foguet i Boreu, F. "Joan Fuster: «considerado como elemento catalanista» (1963-1969)." *L'Espill* 49 (2015): 92-109.
- Font, J. "Cloenda. L'Aurèlia i la política." En *Un lloc entre els vius: Homenatge a Maria Aurèlia Capmany*. Barcelona: Partit dels Socialistes de Catalunya, 1992. 128-138.
- . *Els camins de Maria Aurèlia Capmany, escriptora i dona d'acció*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2011.
- Frank, W. *Virgin Spain: Scenes from the Spiritual Drama of a Great People*. Londres: Jonathan Cape, 1926.
- . *España virgen: Escenas del drama espiritual de un gran pueblo*. Madrid: Revista de Occidente, 1927.
- Furió, A. "Notes sobre la correspondència de Joan Fuster." *Afers* 42/43 (2002): 377-392.
- . "*Nosaltres els valencians*, cinquanta anys després." En A. Martí Monterde & T. Rosell Nicolàs eds. *Joan Fuster: Figura del Temps*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2012a. 13-50.
- . "«Nosaltres, els valencians» i «Notícia de Catalunya», Fuster i Vicens Vives, cara a cara." *Serra d'Or* 626 (2012b): 22 (102)-26(106).

- Fuster, J. “Una primera nota sobre Europa.” *Esclat* 3 (1948): 41-43.
- *El País Valencià*. Barcelona: Destino, 1962.
- *Alicante y la Costa Blanca*. Barcelona: Planeta, 1965.
- “Pròleg.” En J. Mateo. *Alacant a part*. Barcelona: Mediterrània, 1966. 5-15.
- *Contra Unamuno y los demás*. Barcelona: Península, 1975.
- *Un país sense política*. Barcelona: La Magrana, 1976.
- *Obres completes, 2: Diari 1952/1960*. Barcelona: Edicions 62, 1979a.
- “Reticències sobre qualsevol bandera.” En *Bandera, bandera*. València: Eliseu Climent, 1979b. 67-70.
- “Breve elegía para Sartre.” *Jano* 422 (1980a): 136. S’ha recollit En F. Carbó ed. *Joan Fuster, vicis de la lectura: II Jornada “Joan Fuster” (Sueca, 4 de novembre de 2004)*. València: Universitat de València, 2005. 208-210.
- *Nosaltres els valencians*. Barcelona: Edicions 62, 1980b.
- *Viatge pel País Valencià*. Barcelona: Edicions 62, 1984.
- *Pamflets polítics*. Barcelona: Empúries, 1985.
- *Poetes, moriscos i capellans*. València: Eliseu Climent, 1986.
- *Combustible per a falles*. Alzira: Bromera, 1992a.
- *Obres completes/6: Assaigs 2*. Barcelona: Edicions 62, 1992b.
- *Contra el nacionalisme espanyol*. Barcelona: Curial, 1994.
- *Papers de l’exili: Assaigs, polèmiques i recensions (1950-1967)*. Barcelona: Curial, 1995.
- *Correspondència 1*. València: 3 i 4, 1997.
- “Correspondència inèdita.” *L’Espill* 10 (2002): 166-197.
- *De viva veu: Entrevistes (1952-1992)*. Barcelona: Afers, 2003.
- *Dos quaderns inèdits*. València: Bromera, 2004.
- *Correspondència. 10*. València: 3 i 4, 2006.
- *Obra completa de Joan Fuster: Volum III: Assaig, II*. Barcelona: Edicions 62 i Diputació de Barcelona/València: Diputació de València, 2011.
- *Correspondència. 13*. Barcelona: IEC/València: 3 i 4, 2012.
- *Dues visions*. Tarragona: URV/Castelló: UJI, 2014.
- Galí, R. “Francesc Ferrer i Torrents.” *Avui* 1429 (1980): 3.
- “Intel·lectuals.” *Avui* 1992 (1982), 4.
- Gil Muñoz, E. “Joan Fuster o la llum de Sírius: notes per a la genealogia d’un desencant.” *Quaderns de Filosofia i Ciència* 32-33 (2003): 91-98.
- Giralt i Raventós, E. “Entorn del «Nacionalisme» de Joan Fuster.” En *Homenatge a Joan Fuster*. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, 1993. 25-35.
- Godayol, P. “Maria Aurèlia Capmany, feminisme i traducció.” *Quaderns de Traducció* 14 (2007): 11-18.
- “Censure, féminisme et traduction: *Le deuxième sexe* de Simone de Beauvoir en catalan.” *Nouvelles Questions Féministes* XXXII, 2 (2013a): 74-89.
- “Simone de Beauvoir en català.” *Bulletin Hispanique* 115-2 (2013b): 669-684.
- «Dos clàssics del feminisme censurats» En L. Vilardell ed. *Traducció i censura en el franquisme*. Barcelona: Publicacions de Abadia de Montserrat, 2016a. 143-157.
- *Tres escriptores censurades: Simone de Beauvoir, Betty Friedan & Mary McCarthy*. Lleida: Punctum, 2016b.
- Goldmann, L. *La création culturelle dans la société moderne*. París: Denoël/Gonthier, 1971.

- Gregori, C. “Joan Fuster: el compromís d’un escèptic.” En F. Carbó, Dolores Jiménez, E. Real & R. X. Roselló eds. *Les literatures catalana i francesa: postguerra i “engagement.”* Barcelona: Publicacions de Abadia de Montserrat, 2000. 187-212.
- Guia, J. “Joan Fuster i la catalanitat dels valencians.” *Revista de Catalunya* 76 (1993): 45-60.
- Heller, Á. *Sociologia de la vida cotidiana*. Barcelona: Península, 1977.
- Herrero i Gomar, S. “Heidegger i el ‘llenguatge’ a València.” *Levante* [edició digital] (21-2-2014). Disponible en Internet: <<http://www.levante-emv.com/opinion/2014/02/21/heidegger-i-llenguatge-valencia/1082170.html>> [31-8-2016].
- . “Agustí Cerdà, Josep Guia i Joan Fuster.” *El Punt Avui* [edició digital] (9-12-2015). Disponible en Internet: <<http://www.elpuntavui.cat/politica/article/17-politica/922026-agusti-cerda-josep-guia-i-joan-fuster.html>> [31-8-2016].
- Hout, L. M. van de. “El rojo crítico: Expansión de la literatura catalana bajo censura (1962-1977).” Tesi doctoral. Rijksuniversiteit Groningen, 2015. Disponible en Internet: <<http://hdl.handle.net/11370/581d53a7-049c-495c-98cd-88070d247458>> [31-8-2016].
- Iborra, J. “El problema nacional.” En *Fuster portàtil*. València: Eliseu Climent, 1982. 255-291.
- . “Joan Fuster: política i pedagogia.” En *Confluències: Una mirada sobre la literatura valenciana actual*. València: Alfons el Magnànim/Generalitat Valenciana, 1995. 209-212.
- . “Pròleg.” En Joan Fuster. *Breviari cívic*. Barcelona: Edicions 62, 1996. 7-13.
- . *Humanisme i nacionalisme en l’obra de Joan Fuster*. València: Universitat de València.
- Johnson, L. P. 1999). “Some Thoughts on Pedrolo: Estrangement, Mothers and Others.” *Journal of Iberian and Latin American Studies* V, 1 (2012): 37-47.
- Julià, L. “Quan les dones fumen: Maria-Aurèlia Capmany – Simone de Beauvoir.” En *Memòria de l’aigua. Onze escriptores i el seu món*. Barcelona: Proa, 1999. 89-121.
- Lawrence, E. T. “Més sobre Sartre i els fets nacionals.” *Avui* 1263 (1980): 3.
- Marsal, J. F. *Pensar bajo el franquismo*. Barcelona: Península, 1979.
- Martí, V. “Un senyor escriptor valencià, de nació catalana. J. F. Mira, quixotesc i Joycià.” *El Temps* 186 (1988): 26-31.
- Martí Monterde, A. “Joan Fuster, assaig i europeisme.” En A. Martí Monterde & T. Rosell Nicolàs eds. *Joan Fuster: Figura del Temps*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2012. 193-233.
- Martí-Olivella, J. “Paral·lels evolutius a l’obra de Sartre, Camus i Pedrolo.” En A. Porqueras-Mayo, S. Baldwin & J. Martí-Olivella eds. *Estudis de llengua, literatura i cultures catalanes: Actes del I Col·loqui d’Estudis Catalans a Nord-Amèrica: Urbana, 30 de març-1 d’abril 1978*. Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 1979. 267-280.
- Mata i Garriga, M. “Maria Aurèlia Capmany: ciutadana, mestre de ciutadania i regidora.” En *Maria Aurèlia Capmany i Farnés (1918-1991)*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1992. 299-303.
- Merleau-Ponty, M. *Recherches sur l’usage littéraire du langage: Cours au Collège de France: Notes, 1953*. Genève: MētisPresses, 2013.
- Mira, J. F. “Joan Fuster, polític.” *Joan Fuster en els seus millors escrits*. Barcelona: Miquel Arimany, 1982. 79-88.
- . *Crítica de la nació pura: Sobre els símbols, les fronteres i altres assaigs impetuosos*.

- València: 3 i 4, 1985.
- . “Sobre la nació de Joan Fuster.” En *Hércules i l’antropòleg*. València: Eliseu Climent, 1994. 159-168.
- . *Sobre la nació dels valencians*. València: 3 i 4, 1997.
- . “Un país sense política (1976). La mirada crítica.” En R. Torrents ed. *Deu testimonis el segle XX, deu lliçons per al segle XXI: Curs d’alts estudis sobre cultura, política i societat*. Barcelona: IEC, 2009. 257-268.
- Mollà, D. & E. Mira. *De impura natione: El valencianisme, un joc de poder*. València: Eliseu Climent, 1986.
- Mollà, T. *Converses inacabades*. València: Tàndem, 1992.
- . “Una obsessió civil.” En *Joan Fuster: Dies i treballs*. València: Generalitat Valenciana, 1993. 141-152.
- Mollà, T., J. Dolç, E. Piera, F. Bayarri, R. Arnal & M. S. Jardí. *Nosaltres, exvalencians: Catalunya vista des de baix*. Barcelona: L’Esfera dels Llibres, 2005.
- Montagut, J. “Sobre el polinacionalismo: ¿Conduce el regionalismo al separatismo?” *Laye* 8-9 (1950): 1.
- Moreno i Bedmar, A. M. “Cas Pedrolo: censurat.” *Quaderns Pedrolians* 1 (2008): 33-46.
- Moret, X. “España, un estado de ánimo.” *El País* 559 (1992): 10.
- Morin, E. “De la culturanalyse à la politique culturelle.” *Communications* XIV, 1 (1969): 5-38.
- . *Sociologie*. París: Fayard, 1984.
- Muñoz, G. “Política i societat en el pensament de Joan Fuster.” En J. Iborra coord. *Homenatge a Joan Fuster*. València: Generalitat Valenciana, 1994. 141-157.
- Muñoz Lloret, T. *Josep M. Castellet: Retrat de personatge en grup*. Barcelona: Edicions 62, 2006.
- Muñoz Pujol, J. M. *El falcó de Sueca*. Barcelona: Proa, 2002.
- Oliver, J. “Sobre «La Mirada».” En M. Llanas & R. Pinyol. *Proa: 1928. 2003: 75 any a tot vent*. Barcelona: Proa, 2003. 65-66.
- Palau, M. *Maria Aurèlia Capmany: Escriure en femení*. Tarragona: Arola, 2008.
- Pàmies, T. “Maria Aurèlia, una militància joiosa.” En *Un lloc entre els vius: Homenatge a Maria Aurèlia Capmany*. Barcelona: Partit dels Socialistes de Catalunya, 1992. 78-80.
- Panyella, V. ed. *Col·lecció J. M. Castellet: Catàleg*. Barcelona: Parlament de Catalunya, 1987.
- Pedrolo, M. de. *Ésser en el món*. Barcelona: Torrell de Reus, 1948.
- . “Notícia de Paul Bowles.” *Quart Creixent* 4 (1958): 9-10. En *El llegir no fa perdre l’escriure*, Lleida: Pagès, 1994. 35-42.
- . *Els elefants són contagiosos: Articles (1962-1972)*. Barcelona: Edicions 62, 1974a.
- . *Si em pregunten, responc*. Barcelona: Proa, 1974b.
- . *Novel·les curtes: II: 1956-1958*. Barcelona: Edicions 62, 1977.
- . *A casa amb papers falsos*. Barcelona: Edicions 62, 1981.
- . *Algú sota l’altre*. Barcelona: Edicions 62, 1987.
- . *Obra poètica completa (1931-1990)*. Lleida: Pagès, 1996.
- . *Diari 1986*. Barcelona: Edicions 62, 1998.
- . *Epistolari*. Lleida: Ajuntament de Lleida/Institut d’Estudis Ilerdencs/Universitat de Lleida, 1997.
- . *Cal protestar fins i tot quan no serveix de res*. Lleida: El Jonc, 2000.

- . *Cròniques*. Lleida: El Jonc, 2007.
- P[érez]. Grau, D. “La guía turística culta, un género híbrido entre la divulgación y el ensayo: Joan Fuster y *El País Valenciano*.” *Cultura, Lenguaje y Representación XIII* (2014): 29-49.
- . “*El País Valenciano* de Joan Fuster en el context de la col·lecció «Guías de España» d’Edicions Destino.” *eHumanista/IVITRA* 10 (2016): 246-258.
- Pérez i Moragón, F. “Introducció.” En J. Fuster & P. Claudel. *Les idees religioses i l’existencialisme en el teatre modern: La bona nova a Maria*. Paiporta: Denes, 2014. 7-58.
- Pi de Cabanyes, O. “Sartre i l’alliberament nacional.” *Avui* 1248 (1980): 3.
- Pitarch, V. “Joan Fuster, d’esquena als polítics.” *Afers* 42/43 (2002): 489-503.
- . “Toni Mollà, una projecció fusteriana.” *Caràcters* 74 (2016): 27.
- Pla, J. “Joan Fuster.” En *Homenots: Quarta sèrie*. Barcelona: Destino, 1982. 359-393.
- Pons, A. *Maria Aurèlia Capmany: L’època d’una dona*. Barcelona: Columna, 2000.
- Poveda, J. “Retorn a Pedroló. Al servei de la nació catalana.” *Quaderns Pedrolians* 1 (2008): 77-84.
- . “Avançar cap a la independència, subvertir la realitat, combatre el colonialisme interior.” *Quaderns Pedrolians* 2 (2009): 77-84.
- Pujol, E. “Joan Fuster, símbol de la represa nacionalitzadora dels anys cinquanta.” *Afers* 42/43 (2002): 347-360.
- Reventós, J. “Perfils polítics de Maria Aurèlia Capmany.” En *Maria Aurèlia Capmany i Farnés (1918-1991)*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1992. 281-288.
- Riera, A. “Joan Fuster. El nacionalisme d’un escèptic” [*Revista de Girona* 152 (1995): 110(339)-110(342)]. En íd. *Rellegir Fuster: Textures filosòfiques en l’assaig fusterià*. Barcelona: Bromera. 85-90.
- Rodríguez Milán, R. “El sueño de la nación produce ensayos: el ensayismo de reflexión nacional de Joan Fuster.” *Cahiers de Civilisation Espagnole Contemporaine* 7 (2010). Disponible en Internet: < <https://ceec.revues.org/3526> > [18-7-2016].
- Rosselló, R. X. “Existencialisme i teatre de l’absurd en l’obra teatral de Manuel de Pedrolo.” *Catalan Review* IX, 1 (1995): 125-138.
- Rosselló i Verger, V. M. “Paisate i societat: Joan Fuster i la geografia” En G. Muñoz ed. *Joan Fuster i l’anàlisi de la realitat social: VI Jornada “Joan Fuster” (Sueca, 11 de novembre de 2008)*. València: Universitat de València, 2009. 27-37.
- Rubert de Ventós, X. *Pensadors catalans*. Barcelona: Edicions 62, 1987.
- Rufat Casals, M. H. “J. M. Castellet: el progrés del crític.” En N. Perpinyà ed. *Lectures al quadrat: Les arts crítiques de J. Molas, J. M. Castellet, J. Triadó i J. Fuster*. Lleida: Pagès, 1995). 87-140.
- Safranski, R. *Un maestro de Alemania: Martin Heidegger y su tiempo*. Barcelona: Tusquets, 1997.
- Ruiz Casanova, J. F. “*Infame turba de nocturnas aves*. Castellet y las culturas peninsulares.” En íd. & Gallén, Enric eds. *Josep M. Castellet, editor i mediador cultural*. Lleida: Punctum/Barcelona: Edicions 62, 2015. 55-71.
- Salas Romo, E. A. *El pensamiento literario de J. M. Castellet*. Granada: Universidad de Granada, 2003.
- Salvador, V. *Fuster o l’estratègia del centaure: Per a una anàlisi del discurs fusterià*. València: Edicions del Bullent, 1994.
- Salvat, R. “Els primers passos de la Maria Aurèlia com a dona pública: Records.” En *Un lloc entre els vius: Homenatge a Maria Aurèlia Capmany*. Barcelona: Partit dels

- Socialistes de Catalunya, 1992. 105-107.
- . *Diaris (1962-1968)*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2015.
- Sanchis, V. “Josep Guia. «El PSAN era el partit de Joan Fuster.»” *El Temps* 1642 (2015): 23-28.
- Sarsanedas, O. “La teoria existencialista de les relacions internacionals.” *Avui* 7604 (1998), suplement *Cultura*: VI.
- Sartre, J.-P. “Avant-garde? de quoi et de qui?” *Le Nouvel Observateur* 49 (1965). En M. Contat. *Les écrits de Sartre*. París: Gallimard, 1970. 421-422.
- . “La nationalisation de la littérature.” En *Situations: II*. París: Gallimard, 1968. 31-53.
- . *Sobre la lluita nacional basca: Prefaci al llibre de Giselle Halimi* El procés de Burgos. Perpinyà: Edicions E.C.T, 1973.
- . “*Le Procès de Burgos* (1971), de Gisèle Halimi.” En *Situations: X*. París: Gallimard, 1976. 9-36.
- . *Fenomenologia i existencialisme*. Barcelona: Laia, 1982.
- . *L’existencialisme est un humanisme*. París: Gallimard, 1996.
- Servià, J. *Catalunya: 3 generaciones*. Barcelona: Martínez Roca, 1975.
- Seva, A. “La militància independent.” *L’Espill* 10 (2002): 31-46.
- Simbor, V. *Joan Fuster: el projecte de normalització del circuit literari*. València: Universitat de València, 2012.
- Termes, J. *Fons Jordi Arquer: Correspondència (1939-1985)*. Catarroja: Afers/Barcelona: Centre d’Estudis Històrics Internacionals, 2004.
- Toda i Bonet, A. “*Qüestió de noms*.” *Revista del Centre de Lectura de Reus* 7 (2003): 18-19.
- . “Anàlisi de *Qüestió de noms* de Joan Fuster.” *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes* 55 (2007): 97-120.
- . *Maria Aurèlia Capmany i l’existencialisme*, treball de recerca. Universitat Autònoma de Barcelona, 2009.
- Triadú, J. “Comentari mensual. Un congrés d’escriptors a Roma.” *Serra d’Or* VII, 11 (1965): 65(849)-66(850).
- Valdivieso, M. T. “*Preguntes i respostes: El nacionalisme de Maria Aurèlia Capmany*.” *Catalan Review* VII, 2 (1993): 105-114.
- Vall i Solaz, F. X. *La literatura catalana de postguerra i l’existencialisme (1945-1968)*. Tesi doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona, 1990. Edició en microforma: Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 1992.
- . “L’existencialisme a les primeres novel·les de Manuel de Pedrolo (1949-1956).” En X. Garcia ed. *Rellegir Pedrolo*. Barcelona: Edicions 62, 1992. 207-216.
- . “Albert Camus, catalanitat i estranyesa.” *Revista de Catalunya* 110 (1996): 151-169.
- . “Joan Fuster i l’existencialisme.” En C. Benoit, F. Carbó, D. Jiménez & V. Simbor eds. *Les literatures catalana i francesa al llarg del segle XX: Les littératures catalane et française au xxème siècle: Primer Congrès Internacional de Literatura Comparada: València, 15-18 abril 1997*. Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 1997. 367-384.
- . “La contribució de l’existencialisme a l’engatjament.” En F. Carbó, D. Jiménez, E. Real, & R. X. Roselló eds. *Les literatures catalana i francesa: postguerra i “engatjament.”* Barcelona: Publicacions de Abadia de Montserrat, 2000. 429-443.
- . “J. M. Castellet i l’existencialisme.” *Els Marges* 66 (2002): 7-23.
- . “L’existencialisme parisenc a Barcelona.” En C. Charle & A. Martí Monterde eds. *Barcelona-París: Transferts intel·lectuals, relacions literàries i capitals culturals:*

- Vol. 2: 1936-1975*. Barcelona: MUHBA/Universitat de Barcelona/Institut Ramon Llull, en curs de publicació.
- Ventura, V. "Notes sobre Joan Fuster i la política." *L'Espill* 15 (1982): 118-128.
- . "Fuster, l'home polític." En *Joan Fuster: Dies i treballs*. València: Generalitat Valenciana, 1993. 153-174./En *Homenatge a Joan Fuster*. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, 1993. 7-23.
- Verjat, A. "Sartre et Pedrolo. *Huis-clos* et *Tècnica de cambra*." En C. Benoit, F. Carbó, D. Jiménez & V. Simbor eds. *Les literatures catalana i francesa al llarg del segle XX: Les littératures catalane et française au xxème siècle: Primer Congrès Internacional de Literatura Comparada: València, 15-18 abril 1997*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997. 409-419.
- Vicens, F. "Del temps en què la Maria Aurèlia es va dir «Maria Canales»." En *Maria Aurèlia Capmany i Farnés (1918-1991)*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1992. 277-280.
- Viciano, P. "Sobre la nació de Fuster. Revisions intel·lectuals i actituds polítiques." *Afers* (2002): 42-43: 473-487.
- . "Joan Fuster: una obra cívica entre la història i la política." En A. M. Monterde & T. Rosell Nicolàs eds. *Joan Fuster: Figura del Temps*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2012. 73-94.
- Vidal Alcover, J. *Síntesi d'història de la literatura catalana*. Barcelona: La Magrana, 1980.
- Vilafranca Gener, E. "Apunts al voltant d'alguns trets existencialistes en la producció novel·lística inicial de M. A. Capmany." *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes* 40 (2000): 113-126.
- Vilanova, F. "La solitud catalana." *Ara* 1797 (2015): 24.
- Vilar, P. *Histoire de l'Espagne*. París: PUF, 1947.